

Renán Ernő.

A francia irodalom, a tudomány s a vallási és történelmi bírálat nagy és fájdalmas veszteséget szenvedett Renán Ernő múlt évi oct. 2-án történt halálában. Korunk egyik legfényesebb szelleme költözött el benne. Az úr, melyet hátrahagyott, sokáig betöltetlen lesz. Mély befolyást gyakorolt kortársaira csaknem félszáz év óta.

A fénylő író, kit Franciaország sírat, Bretagneban Tréguierben 1823. febr. 27-én született. Már mint gyermek oly tanulékony volt, hogy tanulóársainak példányul emlegették. Oly eredményt mutatott fel, hogy tanárai — mind egyházi emberek — tizenöt éves korában 1838-ban Párisba küldötték, hogy ott folytassa tanulmányait, a melyeknek a papságra kellett őt vezetni. Párisban jeles emberek voltak tanárai, kik nevet hagytak maguk után: Dupanloup, Gosselin abbé. „St. Sulpice“-ban Le Hin abbé héber nyelvi tanításait hallgatta. S ettől fogva egészen a nyelvészeti és kritikai tanulmányokra adta magát. De a mint azokban éléhaladt, kételkedés szállotta meg, hitét megingatva, a kérlelhetetlen logika okoskodásai alatt a katolikus tan halomra döntve, összeomlva. Az ifjú papnövendék ekkor magába tekintve úgy találta, hogy a papi pályától meg kell válnia és minden kérések, szemrehányások, fenyegetések és anathemák mellett is szakít az egyházzal. Ez elhatározó, de egyszersmind fájdalmas pillanat volt, mert rettenetesen kellett szenvednie mind a szegénység, mind pedig ellenségei engesztelhetlen gyűlölete miatt; ellenségeit, a klérikusokat dűh fogta el, hogy egy ilyen kiváló tehetség kivonja magát az ő befolyásuk alól. Hogyha egy egyszerű papnövendék lett volna, egyik azok közül a számosak közül, kik St. Sulpice-ban tanulnak és a kik azután meggondolva a dolgot, a papi pályát odahagyják, akkor nem csináltak volna kérdést belőle; de izgalomba jöttek ez ifjú ember kilépésén, kit már 23 éves korában kiváló tudósnak ismertek el. *Inde irae.*

Renánt minden egyetemi czimeitől megfosztották és ő ekkor, hogy megélhessen, óraadást vállalt néhány tanintézetben és ezalatt készült a bölcselmi vizsgára, melyet fényesen állott ki. 1849-től kezdve lapokba is dolgozott s főképp a „Journal des Debats“-ba és

a „Revue des Deux-mondes“-ba. 1850-ben Henriette testvérével, ki Lengyelországból akkor tért vissza, a Val-de-Grâce utczában fogadott lakást. E nővére, kiről oly megindítóan írt, egy nagyon kitünő, mivel és független szellemű nő volt. S a Renán által neki szentelt lapokból kétségtelen látszik, hogy testvére, irodalmi és tudományos jövőjére nagy befolyást gyakorolt. 1849-ben a közoktatásügyi minister Renánt Olaszországba küldötte tudományos czélból. Ennek a küldetésnek a következtében történt aztán, hogy ő a tudori vizsgára ezt választotta tárgyul: „Averroes és Averroisme“. 1856-ban, 33 éves korában az akademia tagjának választatott meg. 1860-ban tette azt a híres útát Pheniciába, melyben az anyagot gyűjtötte az ő „Jézus életé“-hez. Neje, Scheffer Henri festő leánya és Henriette nővére kísérték ez útjában, melyből hazatérve a „becsület érdemrend“-jével díszítettet fel. 1863-ban a héber nyelv tanárává nevezték ki a „College de France“-ba. Felesleges elbeszélni, hogyan kellett előadásait félbehagyni a klérikus fanatismustól felizgatott utcai tömeg nyomása alatt és egy a Krisztus istenségéről mondott, különben nagyon tiszteletteljes kifejezése miatt, de a melyből sejtíthették, hogy minő módon tekinti az egyháznak arról való tanítását. A közoktatásügyi minister ekkor kárpoztólásul neki a császári könyvtárban egy helyet ajánlott, de Renán azt egy híressé lett levélben visszautasította és saját házában nyitott a héber nyelvből előadást, a hol 1870-ig folytatta, mikor aztán a császárság bukása után, Jules Simon közoktatásügyi minister a College de France-ba helyezte vissza tanszékére. Abban a lakosztályban, melyet a College de France-ban elfoglalt, melynek igazgatója volt, halt meg múlt évi oct. 2-án reggeli 6 órakor. E néhány életrajzi adat szükséges volt, hogy annál jobban lehessen ismerni az embert. Egyébiránt a kik Renánt közelebbről akarják ismerni, olvassák „*Souvenirs d' enfance et de jeunesse*“ című könyvét. Itt nyilatkozik meg lelke mindenek felett teljes őszinteségében, álszerénykedés és kérkedés nélkül. Erős jellemnek mutatja magát a balsors minden ránehezedett körülményeiben. Mindig nyugodt, mindig türelmes s mindig finom modorú, a gyűlölség és gyalázás közepett is. Bátran áll a tudatlanság és igazságtalanság támadásaival szembe, és az elvakult, durva szenvedély gyalázásai ellenében nemes megvetést tanusít. Ilyen volt ő, mint ember. És mit mondjunk az íróról? Elcsépelet kifejezés azt mondani, hogy Renán egyike e százév legelső íróinak, a nélkül, hogy a legelső írója. Némelyek Rousseauval hasonlítják össze. Nekünk úgy tetszik, hogy mindazok, a kik Renánt ez vagy amaz íróval összehasonlítják, egy vagy más te-

kintetben tévednek, s összehasonlításaik nem igazak. Így például a Rousseauval való összehasonlítás nem állhat meg csakis a világosság szempontjából. Az eszmék népszerűsítésében való eme bámulatos tehetséget, mely Renánnál volt, hiába keressük Rousseaunál. A legszárazabb és a legelvontabb tárgyak is megelevenültek a Renán tolla alatt annyira, hogy a kik nem foglalkoztak is a vallástudomány kérdéseivel, érdeklődtek az ő művei iránt. Különben is az egész világ elismeri Renánnak, mint stylistának bámulatos tehetségét s így nem szükség arról többet mondani.

Másképp áll a dologmagára bölcselmi munkásságára. Erre nézve már nem egy könnyen lehet megegyezés. Sőt azt lehet kérdeni, hogy egyáltalán lehetséges-e valamely bölcselmi rendszert Renán írtaiból kivonni. Mi nem gondoljuk. Ezt mutatja az, hogy mindazok, a kik megkísértették, teljesen ellentétes és ellenmondó eredményekre jutottak. S nincs is Renán munkáiban egyetlen egy hely se, melyből az látszanék, hogy ő maga is akart volna bárminő bölcselmi rendszert is alkotni. Nem is ebben kell ama rendkívüli hatásnak okát keresni, melyet ő kortársaira tett. Bölcselmi rendszer? Csak figyelemmel és elfogultság nélkül kell olvasni az ő műveit és az ember úgy találja, hogy azokban minden lépten váltakoznak: a legreménytelenebb pessimismus és a legbizalomtelibb optimismus, a leggúnyosabb scepticismus és a legmélységesebb mysticismus; egy lény jóságában való hit, melyet ő különböző neveken, s még örökkévalónak is nevez és a legsajátságosabb hitetlenség. Szóval folytonos ellentéteség vagy még inkább folytonos ellenmondás az eszmékben és érzelmekben. A „Souvenirs d' enfance et de jeunesse“ munkájában, hol oly gyermekes őszinteséggel és hívséggel festi magát, megmagyarázza értelmi és erkölcsi, s főleg erkölcsi természetének ellenmondásait, midőn azt mondja, hogy ő eredetire nézve bretagne-i és gascogne-i is, bretagne-i anyja és gascogne-i apja után. Lehet, hogy ő szülői természetéből valóban örökölt. De az atavismus nem elégséges magyarázat erkölcsi ellenmondásaira. Renán szenvedélyesen szerette az igazságot és azt mindenben és mindenütt kereste. Csak minthogy szellemének megkülönböztető vonása, — a mit, ha róla helyes ítéletet akarunk alkotni, szem elől téveszteni nem szabad, — a kritikai szellem volt, ő mindig attól félt, hogy az igazságot csak egy oldaláról fogta fel. Ekkor aztán habozott azt erősíteni és újra felvéve a kérdést más oldalról, gyakran épp az ellenkező eredményre jutott, mint először. Innen azok az ellenmondások, melyeket neki szemére hánytak, s a melyek természetesen következtek az ő vizsgálódás-módszeréből és abból,

hogy minden dogmatikai erősítéstől iszonyodott. Sőt reá nézve az igazság nem *létezik*, hanem *lesz*, az örökös levés. Ezzel a felfogással bajos állandó bölcselmi elvre jutni. És semmi sem is ingatagabb, mint Renán bölcselme. Ő, a mint megjegyezték, minden átmenet nélkül ment át Epictetustól Epikurusig. És mégis oly befolyást gyakorolt kortársai értelmi életére, hogy egy bölcselmi író azt mondotta róla: „Renán egyike a jelen nemzedék szellemi atyáinak.“ Honnan lehet ezt megmagyarázni, honnan e befolyás, e félreismerhetlen hatás? Tegyük félre egy pillanatra munkáit, a melyekre visszatérünk. Az első oka, a mint nekünk tetszik, az ő mély hatásának, az, hogy ő mind a mellett is, hogy az egyházzal teljesen szakított, bár kevés maradt benne a keresztény hitből, lelke mélyén mystikus volt; szíve szükségét érezte a vallásos gerjedelmeknek. És ez összhangzott nyilvános élete méltóságával s magán élete tisztaságával, a mit soha senki kétségbe nem is vont. E vallásosság gyakran nyilvánul írataiban. „Az ember jobb pillanataiban a legvallásosabb. Ez akkor van, a mikor jó, a mikor látja, hogy az erény összhangzik az örök renddel, a mikor a dolgokat érdektelenül szemléli, a mikor a halált képtelennek találja. Hogyan ne lehessen feltenni, hogy az ily pillanatok azok, melyekben az ember látja a jobbat? Az ember akkor van leginkább az igazságban, a mikor a legvallásosabb.“ Ő nem engedte meg azt a föltevést, hogy a vallás eltűnék az emberiség kebeléből. És hogyha ez bekövetkeznék, a legnagyobb szerencsétlenség lenne az emberiségre nézve. S meg kell jegyezni, hogy ez érzelmek és eszméknek a kifejezése éppen a legjobbkor jött. Oly üresség volt érezhető minden dologban, oly fáradság az anyagiakban, s oly reménytelenség az eszmék irányában mindenütt, hogy az ember örömmel fogadta a reménynek legkisebb felcsillanását is, mely előtte a láthatáron megjelent. S ím egy hírneves író jött, hogy hasonlóhatatlan nyelven megmondja a holnapi napról kíváncsiaknak: az onnan van mindenek felett, ha az ember jó, hogy ő vallásos.

De ez Renán befolyásának csak egy része és hogyha az első is, de nem a legfőbb része. Sokan csak úgy ismerték Renánt, mint „Jézus élete“-nek szerzőjét. S bizonyára, hogy e munkája az, melyet a közönség leginkább olvasott, s a mely neki legtöbb barátot s legtöbb ellenséget is szerzett. Egy oly katolikus országban, mint Franciaország, hol a bibliát kevesen olvassák, kivéve a protestáns kisebbséget, a „Jézus élete“ nagy érdeklődést keltett a Názáreti próféta iránt, kit a katolikusok csak névleg ismertek. Kétségtelen, hogy Renán Jézusa nem az evangéliumoké, de a tudatlanokra nagy jótéte-

mény volt már az, hogy a vallási történelem iránt érdeklődést kezdtek érezni és ez talán arra vezette, hogy felnyissák az Új Szövetséget is, hogy összehasonlítást tegyenek. És hogyha a legtöbb olvasó nem is ment ennél tovább, igen sok mégis követni akarta az írókat ama vallásos történelemben, melyet oly világosan és vonzóan beszéllett el. És így egy iskola alakult, mely arra szolgált, hogy lassanként bizonyosságot tegyen Renán befolyásáról, mit ő nem keresett, de a mi természetesen jött az eszmék újdonságának hatalmas vonzóerejéből. Franciaországban a XVII-ik százév óta, a mikor Bossuet hallgatásra kényszerítette Richard Simont, a vallás-kritikai tanulmányok teljesen szüneteltek. A katolikus egyházban az a nézet lett uralkodó, hogy a vallási tanulmányok a papság dolga, s hogy azzal a világiaknak semmi köze. Renán azt mutatta meg, hogy ez az egész világ dolga, a világiaké éppen úgy, mint a papoké. Ez mindenekefelett az a nagy szolgálat, melyet ő Franciaországnak tett: hogy felébresztette és növelte az érdeklődést a vallási kérdések iránt. És íme negyedszázév óta minő munkát végzett a vallási kritika Franciaországban és hogy érdeklődik ma a közönség mindeme kérdések iránt, melyekkel azelőtt nem törődött és nem is sejtett. Ily szempontból érteni lehet azt a bámulatot, melylyel annyi gondolkozó adózik Renánnak. Igen, ő a vallási tanulmányok ujjaszületésének szerzője volt. De egyszersmind a gondolat szabadságának apostola is, értjük ezalatt a vallási eszmék és vallási tanok nyilvánításának szabadságát. Ő azt mondta: „A vallások úgy adva vannak, mint a tények és úgy kell azokat megvitatni, mint a tényeket, azaz a történelmi bírálat útján.“ Ez új dolog volt Franciaországban, és a katolikus clericalismus eléggé megmutatta, hogy nem osztozik e nézetben. Mindenki emlékszik még arra a viharos kitörésre, melyet 1863-ban Renán előadásainak megnyitásakor csináltak, melyet fennebb említettünk. Ma ehhez hasonló botrány nem volna lehetséges. Az emberek megszokták a türelmet, elismerték a tudomány elévülhetetlen jogait, nem kívánnak mást, csakhogy illően adják elő az eszméket, melyeket vallanak. És a vitatásnak eme szabadsága, a vallási kritikának eme szabadelvüése annak a kitartásnak köszönhető, a melylyel Renán védette az ész jogát, hogy öntudatos vizsgálódása eredményeit megismerhesse, bárminők legyenek azok. Ő kényszerítette a közvéleményt, hogy türelmes legyen, és a közvélemény ma háláját ismeri el iránta. És az ő befolyása alatt nemcsak hogy szabadult a tudomány, hanem bámulatosan emelkedett és terjedtségben sokat nyert. Értjük ezalatt, hogy a vallási tudomány megszűnt

felekezeti lenni, milyen volt a XVII-ik százévben, és a különböző egyházakban követhetik ugyanazt a tudományos czélt és találkoznak ugyanazon igazságnak csúcspontjain. És ez egyik oka ama türelemnek, mely ma a vallási kérdésekben uralkodik.

Ezek azok a fontos szolgálatok, melyeket Renan a tudománynak, de egyszersmind a társadalmi életnek is tett. Kétségtelen, hogy a különböző hitvallású gondolkozók közt az érintkezés ma könnyebb. És ez is arra a nagy és jogosult befolyásra vezethető vissza, melyet Renán gyakorolt kortársaira.

Ez az ő munkájában a szép és nagyszerű rész, mely által élni fog, s a melyért egykor úgy fognak beszélni a XIX-ik százévről, hogy az a Renán százéve, mint a hogy a XVIII-ikről mondják, hogy a Voltaire-é. De eme fényes oldal mellett van árnyék is. És meg kell azt is mutatni, hogy az egész Renánt lássuk. Nem kell feledni, hogy egy kifejezés jött forgalomba, mely a léleknek és lelkiismeretnek egy bizonyos állapotát találóan jelzi: „a Renanismus.“ A mit a Renán munkájáról mondtunk, ez nem az, mit Renanismus alatt értenek, hanem az éremnek éppen a másik oldala. Az erkölcsi követelményeknek eme fensőbb lenézése, eme magasabb, s mindig nevető és mindig megelégedett dilettantismus, emez előkelő optimismus, mely se nem tagad, se nem erősít, mely így nyilatkozik: „Egyetértek azokkal, kik minden véleménytől szabadok és az általános jóhajlamú irónia álláspontjára helyezkedtek.“ Nem tréfa dolog az erkölcsstanban „az általános jóhajlamú ironiá“-t hirdetni. Renánnak különösek is voltak eszméi az erkölcsstanra nézve. Maga a *moral* szó sem tetszett neki. Íme, mindjárt azután, hogy a kath. egyházzal szakított, ezeket írta: „Én úgy hiszem, hogy a *moral* szó jövőben nem lesz alkalmas és mással fogják helyettesíteni. Saját részemre, én e helyett inkább az *aestheticá*-t teszem. Én egy cselekedettel szemben, inkább azt kérdelem, hogy szép-e vagy rút, minthogy jó-e vagy rossz.“ És ő mindig hű maradt ehhez a felfogáshoz, melyet annyi formában és oly különböző módon fejezett ki. E nemcsak tökélytelen, de hamis nézet, sajnos, megtermette szánandó gyümölcseit. Tanítványai mohó vágygyal fogadták a mester elveit és levonták azokból a következményeket, melyekre ő maga talán nem is gondolt, de a melyek bizonyára elveiben bennfoglaltattak. De nem helyesen mondjuk, hogy Renán nem látta az ő elve következményeit. Ő maga is levonta a következményeket, midőn tanította, minden dolgok, még a szellem szemlélődéseinek is hiábavalóságát, az emberi cselekedetek közömbösségét és a természet csalárdságát, mely minket arra visz, hogy higyjünk az

erényben. S maga magának szerencsét kívánva, hogy erényes életet folytasson (a mi teljesen úgy is volt) nem fél másoknak azt ajánlani, hogy cselekedjenek az ő jótetszésük szerint. Renán sohase tudta a *vétket* felfogni. S tanítványait nemcsak arra vezette, hogy ne lássák a rosszat magukban, hanem hogy ne különböztessék meg magukon kívül, környezetükben se. Különben azokra nézve, valamint reá nézve is, nincs sem jó, sem rossz; egy szóval ez az erkölcs lerontása. És a hova az általános ironiával, az erkölcsi eszme lerontása után jútunk, az fensőbb lenézés mások s főleg a kicsinyek és tudatlanok irányába. A világ, hol ők mozognak, egy többé-kevésbé mulatságos látványosság lesz, a szerint a mint a nézők eltűnnek és a szerint mint a színészek jól játszanak vagy ostobáskodnak. Halljátok magát Renánt: „Ez a világ egy látványosság, melyet Isten magamagának szerzett. Szolgáljuk a nagy Rendező szándékait közreműködve abban, hogy e látványosság a lehető legfényesebb és változatosab legyen...“ És erre nézve szükséges, hogy a nép mulasson, „ez az ő nagyszerű kárpótlása.“ Valljuk meg, hogy egy nemzedék, mely ily elveket venne magába és követne, egyszerűen alkalmatlan lenne az erkölcsi küzdelemre. A világról való eme felfogást, melyet mi hajlandók vagyunk jókedvűnek nevezni, Renán mindvégig megtartotta. Hogyha olvassuk végrendeletét „Gyermek és ifjúkori emlékei“-ben, megfogjuk találni a bizonyítékot. Íme, hogyan végződik e végrendelet: „Az a százév, melyben én éltem, lehet, hogy nem lesz a legnagyobb, de kétségtelenül a legvidámabbnak fogják tartani. Kivéve utóbbi éveimet, melyekben kegyetlen fájdalomokat szenvedtem, midőn az életnek búcsút mondok, csak köszönni valóm lesz mindeme jóért, e szép sétéért, a melyet tehettem a valóságon keresztül.“

És ez minden eme kitünő művészre nézve! Valószínűleg kevés és arra nézve, ki az életet komolyan fogta fel, nem elég. Teljesen oszttjuk annak az írónak a nézetét, ki a Renán halála után való napon, minden tisztelettel a nagy ember iránt, egyéb igazságok közt ezt írta: „Bármily kitünő legyen is Renánnak és tanítványainak ábrándnélküli dilettantismussa, mindig lesz még valami jobb dolog; és a mire az emberiség a legtöbb esetet fogja mutatni, az az, hogy ismeri azt a hittel bizó és édes munkát, az egyszerű ember munkáját, ki hiszen az Isten országában és a nélkül, hogy okoskodásból cselekednék, magát alázatosan arra szenteli, hogy annak megvalósítására munkáljon.“ Nem lehetne ennél igazabb elítélést mondani a Renanismusra. De honnan e nagy szellemnek e gyöngesége a vallásos nézet szempontjából? Előttünk a legkisebb kétség sem forog

fenn erre nézve. Ez lényegesen az ő katolikus neveléséből származik, mely lelkiismeretét meghamisította. Ez nem egyedül álló eset. Könnyen idézhetnénk más példákat és más neveket is. A katolicizmusnak nincs érzéke a bűn, az erkölcsi rossz iránt, és ez a katolikus rendszernek és tannak szükségképpi és kikerülhetlen következménye. Renán se tudta soha levetkőzni ezt az eredeti hibát. Az egyházzal szakítva vallási és erkölcsi tekintetben nihilismusba esett. És mégis benne nagyszerű vallásosság, mély mystikus érzelem volt. Ez egyike ama gazdag és termékeny értelem számos ellenmondásainak.

Renán tanítványai messze vitték lelkesültségüket a mester, az ő tanai, egyszóval a „Renanismus“ iránt. Mi nem igen hiszünk a Renanismus jövőjében. Nem látunk egy nagyobb tanítványt se, ki e bölcselmi dilettantismust fentartaná. Hogy kárt okozott és még okozhat, kétségtelen, de élni nem fog. Nekünk bizonyos jelekből úgy tetszik, hogy némely tanítványai komolyabb szempontból tekintik az életet, mint mesterük tette. Különben is örvendennünk kell, mert nem ez az, miáltal Renán megérdemli, hogy éljen és a mi által élni fog. Ismételjük, ő azok által a szolgálatok által fog élni, melyeket a szabad és független tudománynak tett. Egy jeles ítélő, Reville, úgy nyilatkozott nekünk: „Bármi legyen a végleges ítélet, melyet Renán Ernő vallási kritikájára megállapítanak, soha sem fogják elvitatni tőle azt a dicsőséget, hogy ő egy nálunk elhagyatott mezőt megújított vagy még inkább újra teremtett, a független tudományét.

Felesleges talán mondani, hogy a katolikus papság gyűlölete, mely Renán ellen az egyház elhagyásától fogva fékevesztetten dühöngött, semmit se enyhült az ő halálával. A legdurvább gyalázásokkal illették még koporsójában is. Ez mégis hódolat a nagy férfúnak. A protestáns lapok megtéve jogosult észrevételeiket az ő elveire és elméleteire, tisztelettel adóztak neki, kiemelve tudománybeli értékét és élete méltóságát. S engedtessek meg itt emlékezetbe idéznem, hogy Renán mély rokonszenvvel viseltetett közülünk egy iránt, ki idő előtt tehetségeinek teljes erejében ragadtatott el; értjük: az ifj. Coquerel Athanaset. Mikor a „Jézus élete“ megjelent, Coquerel egy tudományos és részrehajlatlan kritikát írt, mely ellentétben állott azoknak a kritikáknak legnagyobb részével, melyekben Renánt oly hevesen támadták. Coquerel bátran vette fel Renán védelmét, czáfolva egyszer s mindenkorra, a mit ő hibának tekintett, az ő munkájában. Ekkor történt, hogy Coquerel Renánt az egyik cikkében „kedves és tudós barátom“-nak nevezte. E négy szó elég ok volt arra, hogy az orthodoxok haragja kitörjön és alkalmi ok, hogy Coquerelnek az „Ora-

toire“ templomi segédpapságtól való elmozdítását követeljük. Coquerel halála után Renán az elismerésnek nagyszerű adóját rótta le barátja iránt, megható emlékezést írt róla a „Journal des Debats“ lapban (1876. sept. 23-iki szám *). Miután a lelkészt, a tudóst és a művészetek ismerőjét méltányolja benne, így nyilatkozik: „Az ő kereszténysége igazi volt, mert az a hegyi beszéd kereszténysége.“ S fennebb idézett kifejezésére vonatkozással hozzá teszi: „Ő engem barátjának nevezett, mert valóban nagy becüléssel és vonzalommal viseltettünk egymás iránt. Talán jobban teszi, ha nem nevez annak; a lelkipásztor nem bir egy világi szabadságával; de ő nem gondolta volna a barátsággal összeillőnek, hogyha nem fejezi ki azt, még akkor is, midőn neki rovására lehetett volna.“ Ez a finom megjegyzés, melyet Renán tett, teljesen igaz és jól jellemzi annak a nagy embernek lovagias jellemét, kit Coquerel Athanase-nak hívtak ¹⁾

Renán műveinek hosszú sorozata van. Nem szándékozunk itt azokat mind felszámolni. Csupán azokra a művekre szorítkozunk, melyek a vallástörténelemre és kritikára tartoznak. Adjuk azokat csaknem közlésük rendje szerint.

Etudes d'histoire religieuse, I. vol. — Nouvelles Etudes d'histoire religieuse, I. vol. — Histoire générale des langues semitiques, I. vol. — Histoire des origines du Christianisme: 1° la vie de Jésus, I. vol; 2° les Apotres, I. vol; 3° Saint-Paul, I. vol; 4° L' Antéchrist, I. vol; 5° les Evangiles et la seconde génération chrétienne, I. vol; 6° l'Eglise chretienne, I. vol; 7° Marc-Aurèle et la fin du monde antique, I. vol; Le livre de Job, I. vol; Le Cantique des Cantiques, I. vol; L' Ecclesiaste, I. vol; Mission de Phenicie. I. vol; Essais de morale et de critique I. vol; Conférences d'Angleterre sur

*) Ezt folyóira'unk közölte. „Ifj. Coquerel Athanaz“ czímen I. „Ker. Magvető“ 11. köt. 373—380. I. Szerk.

¹⁾ Renánnak a Coquerelekkal, idősebbel és ifjabbal való ismeretsége régibb keletű volt. Renán Scheffer Henri leányát vette el feleségül. A Scheffer kisasszony pedig vallásos nevelését ifj. Coquerel Athanasetól nyerte. Ezért atyja lefestette Coquerel Athanaset, mely kép ma a francia történelmi társulat könyvtárában van. E kép középszerű mű. Scheffer Henri testvéreinek csakugyan festő Scheffer Arynak is volt egy leánya, ki vallásos tanítást az id. Coquerel A.-tól nyert. Ez a festő meg az id. Coquerel A.-t festette le, mely mű ma a Coquerel Etienne-é. Ez arczkép nagyszerű munka. Egyike a művész legjobb munkáinak, melyek közt „a Samaritanus Jákób kútjánál“ a legnagyobb értékű. Könnyű tehát megmagyarázni, hogyan jött ismeretségbe Renán a Coquerelekkal. Különb. is ifj. Coquerel A. háza találkozó központja volt akkor Páris néhány értelmi kitünőségének, Renánnak, Bertotnak, Berthelot-nak stb.

l' Eglise primitive, I. vol; Histoire du peuple d' Izrael, tomes I. II. III. E munkából három kötet jelent meg, de a IV-ik is össze van alkotva, sőt az V-iknek is a kiadó kezei közt van a kézírata. Ugy hogy ez a munka teljes lesz és a két utolsó kötet nem sokáig fog késni.

Vannak e művek közt, melyek különösen a zsidó és keresztény történelemnek vannak szentelve, és ismét szövegmagyarázó munkák és érdekes észleletek, a melyeknek nagy hasznát vehetik mindazok, kiknek nincs idejük a forrásmunkák felkeresésére. Bizonyos, hogy sok javítást kell tenniök a Renán ítéleteiben és magyarázataiban, de minő bensőség, melylyel mindazokat a személyiségeket, a kikiről ír, újra élteni! A „Jézus életét“ százszor is megbírálták már. De mily megragadó lapok, mily nagyszerű festések vannak abban! Szóval Renán művei minden hibák mellett is, melyektől ment emberi munka nem is lehet, bámulatos gazdagságot rejtenek magukban és azokat sokáig érdeklél fogják olvasni.

CHARRUAUD DEZSŐ.

Unitárius történetírás és Kálvinorthodoxia.

Első Rész.

Családügy és orthodox politika.

II. Fejezet.

(Folytatás.)

A Servet-pőr előadásánál a következő helyeken foglalkoztam Kálvin életének orthodox történetírójával:

Mikor Servet máglyára íteltetését előadom, Révész nagy művének 193. 188. 189. lapjára gondolva hozzá teszem: „Feltámadt ekkor a könyörület — egy kálvinista tudósunk szerint — Kálvin szívében s „pallos általi kivégzést javallt.“ Mikor a siralomházban a per folyamán okozott bántalmakért bocsánatot esdő Servettel Kálvin kevélyen és embertelen durvasággal bánik, személyes reflexiók helyett következő megjegyzést függesztem e helyhez: „A fennebbi jelenet leírásánál Révészt követtük. Az orthodox R. maga is hibáztatni látszik e pontnál Kálvin magaviseletét. Sokkal nemesebb lelkű és igazabb őszinteségű az egész pőr előadásában a dunamelléki püspök.“ (S munkájából nyomban idézem is a szavaimat igazoló részletet. *) — A 34. lap alján a Servet nyersfából rakott máglyáját kétségbevonó Révészt megczáfolom. A 35. lapon a kath. inquisitorok bakóira irányzott esetlen orthodox gúnyt egy fordulattal Kálvinra vetem. A 36. lapon megjegyzem: „Egy félóráig“ kinlódott Servet a máglyán Tollin szerint; „majdnem félóráig“ Révész szerint. A 37. lapon ez utolsó észrevételt fűzöm még az előbbienekhez: „Servet utolsó órájában is megbocsátott elleneinek Brunemann és Tollin szerint; Révész hallgat erről.“

Íme, ennyire vonható össze az egész neheztelt eljárás, a mit én e gyászos pőr előadásánál Révész Imrével szemben követtem. Elfogadtam nagyhírű munkájából mindazt, a mi más forrásokkal való egybevetés után is igaznak tűnt fel és akkori felfogásom előtt megállhatott. Csupán egy helyen, a nyers tölgyfa-máglya kérdésénél, rőt-tam meg az elfogult író, mely megróvást a fennebb tárgyalt üggyel kapcsolatban az I. fejezetben egész terjedelmében e lapok olvasói elé terjesztettem. S íme a boldogult történetíró fia előáll most és fölpanaszolja, hogy én sokkal nemesebb lelkűnek és igazabb őszinte-

*) Lásd: Unitár. Magyarországon. 33. I.